

Η ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1830 - 1930 ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ νεοελληνικὴ φιλολογικὴ κριτικὴ καὶ ἔρευνα βρίσκεται, ἰδιαίτερα κατὰ τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες, σὲ μιὰ σημαντικὴ ἀνθησὴ καὶ σὲ ἀναπροσανατολισμό. Ἀφοῦ ἐμπλούτισε τὶς μεθόδους τῆς ἀπὸ ἐξωγενεῖς πηγὰς καὶ ἀφοῦ ἔνωσε τὴν ἀνάγκη νὰ μεταβεῖ ἀπὸ τὴν καθαρῶς περιγραφικὴ ἐπιστήμη, ποὺ συνήθιζε νὰ εἶναι, σὲ κλάδο μὲ ἐρμηνευτικὰς ἀξιώσεις, ἡ νεώτερη φιλολογικὴ κριτικὴ ἐπιδιώκει τώρα, χρησιμοποιώντας κάθε σύγχρονη ἐπίτευξη, νὰ ἀνασύρει ἀπὸ τὴν λήθη καὶ τὴν ἀφάνεια ἔργα καὶ λογοτεχνικὰς κινήσεις ποὺ ἐλάχιστα ἔχουμε γνωρίσει καὶ μελετήσῃ ἕως σήμερα.

Ἡ τάση αὕτῃ ἔχει συσσωρεύσει ἤδη ἓνα ἀξιόλογο ὕλικό τὸ ὁποῖο, ἐπειδὴ δὲν συμπεριλαμβανόταν ἕως σήμερα σὲ καμιὰ γενικὴ ἱστορίᾳ ἢ ἐπιμέρους ἐκτίμηση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, δίνει νέες διαστάσεις στὶς ὑπάρχουσες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὕψη καὶ τὴν ἐξέλιξί τῆς. Παράλληλα, δημιουργεῖ τὶς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ συστηματικότερη ἔρευνα σὲ βάθος, γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ ἄλλων ἄγνωστων ἔργων τῆς λογοτεχνίας μας, ἔργων ποὺ εἴτε λόγῳ τοῦ εἰδικοῦ χαρακτήρα τους εἴτε λόγῳ κοινωνικῶν συνθηκῶν δὲν ἔγιναν εὐρύτερα γνωστά, οὔτε σχολιάστηκαν, οὔτε ἐπηρέασαν τὴν πορεία ἄλλων δημιουργῶν.

Βέβαια, ὅλες αὐτὲς οἱ προσπάθειες προαπαιτοῦν ἓναν συστηματικὸ καὶ ἐνίοτε ἐπίπονο μόχθο γιὰ νὰ καρποφορήσουν εὐρύτερα καὶ θετικότερα. Ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ δὲν ἀνακαλύπτει ἀπλῶς ξεχασμένα ἔργα ἀλλὰ ἐπεκτείνει συνάμα τὸν μεθοδολογικὸ τῆς προβληματισμό, αὐξάνει τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς δυναμικὴ καὶ διευρύνει τὴν ἐρμηνευτικὴ τῆς διεισδυτικότητά. Γι' αὐτό, δὲν εἰδικεύεται πλέον σὲ ἐργασίες περιθωριακὰς ἢ στενότατα γραμματολογικὰς ἀντίθετα προχωρεῖ στὴ σύνθεση ἐργασιῶν ὑποβάθρου· σὲ ἐργασίες δηλαδὴ ποὺ μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὴν βάση γιὰ περαιτέρω μελέτες καὶ συστηματικότερες παρουσιάσεις τῶν ἔργων αὐτῶν ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐμβάθυνση στὸν

δικό της θεωρητικό προβληματισμό πάνω σε ειδικότερα ζητήματα της φιλο-λογικής επιστήμης.

Ειδικότερα μάλιστα για την περίοδο που μᾶς ενδιαφέρει, περίοδο μιᾶς ἑκατονταετίας, που μέσα της συγκεντρώνονται πολλές και ποικιλόμορφες τάσεις, εἶναι ἀπαραίτητη αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἐργασία σὲ ὅλο τὸ φάσμα τῶν λογοτεχνικῶν της ἐκδηλώσεων. Ἀπὸ τὸ 1830 ὡς τὸ 1930 σχηματίζεται οὐσιαστικά ἡ μορφή τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς κοινωνικῆς μας διαβίωσης. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐποχὴ ἐξαιρετικά πολύπλοκη, ἀφοῦ σὲ αὐτὴν ὁ ἀπελευθερωμένος ἐλληνισμὸς ἀναζητεῖ, κατ' ἀρχήν, τὴν ταυτότητά του καὶ ἐπιχειρεῖ κατόπιν νὰ ἐνταχθεῖ στὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ μέσα ἀπὸ δημιουργοὺς καὶ ἔργα που ξεπερνοῦν τὰ στενὰ ἑδαφικά ὅρια του.

Παράλληλα, ἡ ἱστορικὴ κατάσταση τῆς χώρας παρουσιάζει μιὰν ἀνάλογη πολυπλοκότητα. Ὑστερα ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, οἱ Ἕλληνες ἀγωνίζονται νὰ στερεώσουν τὴν κοινωνικὴ τους δομὴ καὶ ταυτόχρονα νὰ ἀφήσουν τίς κοινωνικὲς δυνάμεις νὰ δράσουν ἐλεύθερα. Ἡ συνταγματικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1843 ἐπιχειρήσε νὰ δώσει σὲ μιὰ μισο-ἀνατολικὴ χώρα ἕναν σύγχρονο Καταστατικὸ Χάρτη που νὰ ἐξασφαλίζει τὰ πολιτικὰ καὶ ἀτομικὰ δικαιώματα, προσφέροντας ἕνα πλαίσιο δράσεως σὲ ὅλους τοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμούς.

Ὡς τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ὅμως, παρὰ τὴν σχετικὴ ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἐκβιομηχάνισης, δὲν θὰ συμβεῖ κάποιο σημαντικὸ γεγονός, ἱκανὸ νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀφετηρία εὐρύτερων ἀνακατατάξεων. Νὰ σημειώσουμε μόνον, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν διεθνῶν σχέσεων τῆς χώρας, καὶ εἰδικὰ τῶν ἐλληνοϊταλικῶν, πὼς ἡ Ἐνωση τῶν Ἑπτανήσων μὲ τὴν Ἑλλάδα ἔφερε τὸ νεότευκτο βασιλεῖο σὲ βαθεῖα ἐπαφὴ μὲ τίς ἀναζητήσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν κινήματων που οἱ Ἑπτανήσιοι γνώριζαν περισσότερο, λόγῳ τῆς εἰδικῆς γεωγραφικῆς καὶ ἱστορικῆς θέσης τους. Ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση προσέφερε ἕνα σημαντικὸ παράδειγμα μιᾶς χώρας μὲ ἀναπτυγμένον πολιτισμὸ, που ἀντιμετώπιζε ὅμως τὸ ἴδιο πρόβλημα ἀποκατάστασης μὲ τὴν Ἑλλάδα. Πολλὲς κινήσεις κοινωνικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἐπιρροή. Ἄσχετα ἂν τελικὰ τὸ ἰταλικὸ παράδειγμα δὲν τελεσφόρησε.

Τὸ μόνον γεγονός, ὥστόσο, που ἀναπροσανατολίζει τίς πολιτιστικὲς σχέσεις τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου εἶναι ἀργότερα τὸ κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ ἡ λογοτεχνικὴ γενιὰ τοῦ 1880. Τώρα, μὲ κυρίαρχες μορφὲς τὸν Γιάννη Ψυχάρη καὶ τὸν Κωστὴ Παλαμᾶ, γίνεται προσπάθεια νὰ γνωρίσουν οἱ Ἕλληνες τὴν παραγνωρισμένην σύγχρονην παράδοση καὶ γλώσσα καί, παράλληλα, χρησιμοποιώντας τὴν παράδοση αὐτὴ στὴ λογοτεχνία τους, νὰ ἐντάξουν τὸν τόπο στὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκογένεια. Ἡ περίοδος αὕτη ἀποτελεῖ μιὰν ἀπὸ τίς σημαντικότερες φάσεις ἀποκρυστάλλωσής τῆς νεοελληνικῆς ταυτότητας, μολονότι στίς μέρες μας δὲν μελετᾶται στὸν βαθμὸ που θὰ ἔπρεπε. Ἡ λογοτεχνικὴ κίνηση τοῦ 1880 ὁλοκληρώθηκε μὲ τὸ πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ

1909, ὅταν τίθενται πλέον οἱ σταθερὲς καὶ γόνιμες βάσεις ἐνὸς κράτους δικαίου ὑπὸ τὴν σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ ἔννοια.

Ἡ ἐποχὴ αὕτῃ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἐθναρχικὴ μορφή τοῦ Ἑλευθερίου Βενιζέλου καὶ ἡ λογοτεχνία ὑπερχαλύπτεται ἀπὸ τὴν σκιά τοῦ Παλαμᾶ. Κάτω ἀπὸ τὴν πλατεῖα πνοὴ τοῦ τελευταίου γεννιοῦνται καὶ ἀνδρώνονται ὅλες οἱ μετέπειτα κινήσεις καὶ ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι ποιητὲς ὡς τὸ 1930. Παράλληλα, ἡ ἐθνικὴ καταστροφὴ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, παρόλο τὸ ὀδυνηρὸ τῆς ἀντίτιμο, πλούτισε τὸν κύριον κορμὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ μὲ δημιουργοὺς ποὺ μετὰ τὸ 1930 πρωταγωνίστησαν στὸν λογοτεχνικὸ του βίον καὶ ταυτόχρονα προσέφεραν μιὰ βαθειὰ καὶ πληγωμένη εὐαισθησία ποὺ θὰ ἀποτελέσει τὸν βασικὸν ἄξονα τῆς λογοτεχνικῆς γενιᾶς τοῦ 1930.

Σὲ αὐτὴν τὴν ἐκατονταετία διαμορφώνονται, λοιπόν, τὰ κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὰ τῆς νεοελληνικῆς φυσιογνωμίας ποῦ, ξεπερνώντας τὸ γεγονός τῆς πολιτικῆς ὑπανάπτυξης καὶ κοινωνικῆς καθυστέρησης, κατορθώνουν νὰ ἀποτυπωθοῦν σὲ ἔργα σημαντικὰ καὶ μοναδικὰ ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν εὐρύτερον εὐρωπαϊκὸν ὥρον. Ἡ πολυμορφία τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν πραγματικὰ σήμερον ξαφνιάζει, παράλληλα μὲ τὴν ραγδαίαν ἀλλαγὴ τῶν τάσεων καὶ τῶν ἀναζητήσεων. Σὲ διάστημα λιγότερον ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, βαθιεῖς τομεῖς σημειώθηκαν στὴν κοινωνία καὶ τὴν παιδεία μας, τομεῖς ποὺ ἄλλαξαν τὸν πολιτιστικὸν μας χάρτη καὶ παράλληλα τὸν ἐθνικὸν μας προσανατολισμό. Μέσα σὲ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἡ Ἑλλάδα ἀναζητεῖ μιὰ σκοπιμότητα ὑπαρξέας, μιὰν ἀφετηρίαν καὶ μιὰν κατεύθυνση. Καὶ ἡ λογοτεχνία εἶναι ἴσως ὁ πιὸ ἀψευδὴς μάρτυρας αὐτῆς τῆς τόσο ἐντονης προσπάθειας καὶ τοῦ ἀγῶνα γιὰ ἀντίσταση ἀπέναντι στὸν πολιτικὸν καὶ πολιτιστικὸν ἐξαναδραποδισμό.

Τὰ δειλὰ καὶ ἀδέξια ποιητικὰ ψελλίσματα τῆς καθαρεινουσιάνικης ἀθηναϊκῆς σχολῆς ἰσοσταθμίζονται ἀπὸ τὴν δύναμιν καὶ τὸ μεγαλεῖο δημιουργῶν ὅπως ὁ Ἀνδρέας Κάλβος καὶ ὁ Διονύσιος Σολωμός. Καί, πλάι σὲ αὐτοὺς, ποιητὲς ὅπως ὁ Γεράσιμος Μαρκοράς καὶ ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος καὶ κριτικοὶ ὅπως ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς καὶ ὁ Γεώργιος Καλοσγούρος, ἐρχονται νὰ προσετοιμάσουν τὴν μεγάλην λογοτεχνικὴ ἀναγέννησιν τοῦ 1880 καὶ μέσῳ τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη νὰ ἀνοίξουν τὸν δρόμον τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, τοῦ Γιάννη Ψυχάρη καὶ τοῦ Ἰωάννη Γρυπάρη. Οἱ δημιουργοὶ αὗτοι ἔφεραν τὸ πολιτισμικὸν ἐπίπεδον τοῦ τόπου στὸν ἀναπτυγμένον εἰκοστὸ αἰῶνα καὶ γαλούχησαν μὲ τὴν εὐρύτητα τοῦ στοχασμοῦ τοὺς ἢ τὴν δύναμιν τῆς γλώσσας τοὺς δυὸ ἢ καὶ τρεῖς γενεῖς δημιουργῶν καὶ στοχαστῶν.

Μετὰ ἀπὸ αὐτοὺς, ἡ διαφοροποίησιν τοῦ κινήματος τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ του ἀντίφασις θὰ δημιουργήσῃ πολλοὺς ἀξιόλογους ἢ καὶ ἐλάσσονες δημιουργοὺς, ὅπως τὸν Κωνσταντῖνον Χατζόπουλον, τὸν Μιλτιάδην Μαλακάση, τὸν Ναπολέοντα Λαπαθιώτη, τὸν Τέλλο Ἀγρα, τὴν Μαρίαν Πολυδούρη καί, ὡς ἀποκορύφωμα, τὸν τραγικὸν Κώστα Καρυωτάκη. Μὲ τὴν αὐτο-

κτονία του Καρυωτάκη κλείνουν τα εκατό χρόνια ελεύθερης ύπαρξης του ελληνικού κράτους μαζί με έναν ιδιαίτερο πολιτιστικό κύκλο, ενώ ταυτόχρονα δημιουργείται μια νέα τάση και λογοτεχνική κίνηση που παίρνει την θεωρητική της έκφραση στο *Ἐλεύθερο πνεῦμα* (1929) του Γιώργου Θεοτοκά και την ποιητική της απόδοση στην *Στροφή* (1931) του Γιώργου Σεφέρη. Από το σημείο αυτό και πέρα η λογοτεχνία μας αποκτά μια καθολικότερα ευρωπαϊκή διάσταση. Τώρα ουσιαστικά συντελείται η ολοκλήρωση των αйтημάτων του δημοτικισμού και η θετικότερη χρησιμοποίηση των διδασμάτων του. Μετά από το 1930 αρχίζει μια νέα περίοδος ελληνικής έκφρασης και στοχασμού — μια περίοδος όμως γερά ριζωμένη στην προηγούμενη εκατονταετία, η οποία όχι απλώς συνεχίζει την παράδοσή της αλλά και διευρύνει το πεδίο αναφοράς της.

Είδαμε ως τώρα μια σύντομη και επιλεκτική επισκόπηση της ελληνικής λογοτεχνίας από το 1830 ως και το 1930. Η καταγραφή έγινε με σκοπό να διαγραφούν οι βασικοί άξονες εξέλιξης της μελετώμενης εποχής και να αποσαφηνιστούν όρισμένα χαρακτηριστικά της, τα οποία τα καθιστούν δυσδιάκριτα και σκοτεινά το πλήθος των στοιχείων και η ποικιλομορφία των έργων.

Τονίσαμε από την αρχή τις σημαντικότερες έργασίες που έγιναν στον τομέα της φιλολογικής σπουδής για αυτό το χρονικό διάστημα. Από τα έργα υποβάθρου που έπισημάναμε πρέπει να αναμφίβολα να αναφέρουμε την μνημειώδη έκδοση των *Αυτογράφων Ἔργων* του Διονυσίου Σολωμού από τον Λίνο Πολίτη¹. Πρόκειται για ένα έργο που άνοιξε νέους όρίζοντες στην φιλολογική έρευνα, αλλά και προσέφερε ένα σπάνιο και γόνιμο υλικό για την αναβάθμιση των μελετών γύρω από το έργο του εθνικού μας ποιητή. Αναφέρουμε επίσης την κριτική έκδοση των *ᾠδῶν* του Ἀνδρέα Κάλβου από τον επιφανή Ἰταλό νεοελληνιστή Filippo Maria Pontani², που διευκόλυνε σημαντικά την έπαφή μας με τον δύσβατο λυρισμό του Ζακύνθιου ποιητή. Στον τομέα της πεζογραφίας τονίζουμε την συγκεντρωτική έκδοση των έργων του Ἐμμανουήλ Ροῖδη από τον Ἀλκη Ἀγγέλου³, και την ασύγκριτη κριτική έκδοση του συνολικού έργου του Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη από τον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο⁴. Και τα δύο αυτά έργα, όπως μάς παρουσιάστη-

1. Διονυσίου Σολωμού, *Αυτόγραφα Ἔργα*. Ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη. Τόμ. Α' Φωτοτυπία, τόμ. Β' Τυπογραφική μεταγραφή, Θεσσαλονίκη 1964.

2. Ἀνδρέα Κάλβου, *ᾠδαί*. Κριτική έκδοση Filippo Maria Pontani. Εισαγωγή Κ. Θ. Δημαράς. Γλωσσάριο Anna Gentilini. Ἰκαρος, [Ἀθήνα] 1970.

3. Ἐμμανουήλ Ροῖδη, *Ἀπαντα*. Τόμ. Α'-Ε'. Φιλολογική επιμέλεια Ἀλκης Ἀγγέλου. «Ἑρμῆς», Ἀθήνα 1978 [Φιλολογική Βιβλιοθήκη - 1].

4. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Ἀπαντα*. Τόμ. Α'-Ε'. Κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος. Ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1981-1988.

καν ἀποκαταστημένα στὸ σύνολό τους, ἀπέδειξαν ὅλο τὸ πλάτος καὶ τὸ μεγαλεῖο τῶν δημιουργῶν τους καὶ παράλληλα τὸ ἐπιτακτικὸ χρέος ποὺ ἔχει ἀκόμη νὰ ἐπιτελέσει ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Θὰ ἦταν παράλειψη ἐπίσης νὰ μὴν τονίζαμε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ οὐσιαστικὴ καὶ βαθύτερη γνώση καὶ διάδοση τοῦ ἔργου τοῦ Κ. Π. Καβάφη ἔγινε μετὰ τὴν συγκεντρωτικὴ ἔκδοση τῶν ποιημάτων του ἀπὸ τὸν Γ. Π. Σαββίδη⁵. Ἡ ἔκδοση αὕτη ἄνοιξε τὸν δρόμο πρὸς τὸ πλατὺ κοινὸ γιὰ τὴν γνωριμία του μὲ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρινου.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τέτοιες συγκεντρωτικὲς ἐκδόσεις «Ἀπάντων», θὰ πρέπει ἀναμφίβολα νὰ μνημονεύσουμε τίς ἐκδόσεις μεμονωμένων ἔργων τῆς ἴδιας περιόδου, ὅπως τὴν φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ «Ὁρκου τοῦ Μαρκοῤῥα καὶ τοῦ Ζητιάνου τοῦ Καρχαβίτσα ἀπὸ τὸν γράφοντα⁶, τὴν ἔκδοση τῆς *Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ* ἀπὸ τὸν Κ. Γ. Κασίνη⁷, καὶ ἐντελῶς πρόσφατα τῶν *Ποιημάτων* τοῦ Μαβίλη ἀπὸ τὸν Γ. Γ. Ἀλισανδράτο⁸ (καὶ πολλὰ ἄλλα μὲ μικρότερη ἢ μεγαλύτερη σημασία, καὶ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς τῆς συστηματικῆς μελέτης, ἐπεξεργασίας καὶ ἔκδοσης μεμονωμένων ἔργων θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσει στὸ μέλλον τὸ βασικότερο πεδίο ἐφαρμογῆς καὶ δοκιμασίας τῆς κριτικῆς ἐμβρίθειας τῶν νέων φιλόλογων).

Παρὰ τὰ ὅσα ἔγιναν, ὅμως, καὶ ὅσα ἀπομένει νὰ γίνουν, ὀφείλουμε πάντα νὰ δίνουμε ὀρισμένες κατευθύνσεις στὶς μελέτες αὐτές· κατευθύνσεις ποὺ ἀποσκοποῦν στὸ νὰ ἐδραιώσουν σὲ στερεότερες βάσεις τὴν συμβολὴ τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς στὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας καὶ νὰ προδιαγράψουν ἓνα εἶδος σχεδίου δράσης γιὰ τὴν πληρέστερη ἐνεργοποίηση τῶν ἐπιμέρους ἐργασιῶν.

Εἴπαμε στὴν ἀρχὴ γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐργασιῶν ὑποβάθρου, ἐργασιῶν δηλαδὴ πάνω στὶς ὁποῖες θὰ στηρίζονται οἱ μετέπειτα ἐρμηνευτικὲς καὶ ἀξιολογικὲς προσεγγίσεις. Γιὰ τὴν συγκεκριμένη ἑκατονταετία οἱ παρόμοιες ἐργασίες πρέπει νὰ εἶναι δύο εἰδῶν: α') νὰ παρουσιάζονται τὰ ἴδια τὰ κείμενα, κριτικὰ

5. Κ. Π. Καβάφη, *Ποιήματα*. Τόμ. Α' (1896-1919) καὶ τόμ. Β' (1919-1933). Πρώτη τυποποιημένη ἔκδοση. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη. Ἰκάρος, Ἀθήνα 1963.

6. Π. Δ. Μαστροδημήτηρ, «Ὁ «Ὁρκος» τοῦ Μαρκοῤῥα. Μελέτη φιλολογικὴ. Κείμενο. Ἐκδόσεις Γρηγόρη, Ἀθήνα 1978, καὶ τοῦ ἴδιου, «Ὁ «Ζητιάνος» τοῦ Καρχαβίτσα. Εἰσαγωγή - Κείμενο - Γλωσσάριο. Ἐκδόσεις Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1980 (21982, *1985, βελτιωμένες).

7. Κωστῆ Παλαμᾶ, *Ἡ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ*. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια: Κ. Γ. Κασίνης. Ἀθήνα 1989 [Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Γενικὴ ἐποπτεία: Ἀπόστολος Σαχίνης].

8. Λορέντζου Μαβίλη, *Τὰ Ποιήματα*. Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια: Γιώργος Γ. Ἀλισανδράτος. Ἀθήνα 1990 [Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Γενικὴ ἐποπτεία: Ἀπόστολος Σαχίνης].

ἐκδεδωμένα καὶ σχολιασμένα μὲ τὸν ἀναγκαῖο πραγματολογικὸ, γλωσσικὸ καὶ αἰσθητικὸ σχολιασμὸ, καὶ β') νὰ ἐπισημαίνονται οἱ κοινοὶ ἄξιοι τῶν ἔργων αὐτῶν μὲ λογοτεχνικὲς κινήσεις καὶ δημιουργοὺς ποὺ προηγούμεναι ἢ ἔπονται, νὰ τονίζονται οἱ ὁμοιότητες καὶ οἱ διαφοροποιήσεις, οἱ τάσεις καὶ τὰ ἀδιέξοδά τους.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο σκέλος τῆς πρότασης ἔχουμε ἤδη μιλήσει ἀρκετὰ: ὅ,τι ἔγινε προδικάζει καὶ αὐτὸ ποὺ θὰ πρέπει νὰ γίνη. Καὶ ἐπειδὴ ὁ χῶρος μελέτης τῶν μεγάλων δημιουργῶν, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ἐκείνων τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, ἔχει πρὸς τὸ παρὸν κορεστῆ ἀπὸ τέτοιαις προσεγγίσεις, παραμένει ἀνεξερεύνητος καὶ ἐντελῶς ἄγνωστος ὁ χῶρος τῶν ἐλασσόνων δημιουργῶν, χῶρος εὐρύτατος καὶ μερικὲς φορὲς τόσο σημαντικὸς ὥστε νὰ ἐπαναπροσδιορίζει πολλὰς φορὲς καὶ τὴν ἴδια τὴν φυσιογνωμίαν τῶν μεγάλων.

Εἶδαμε πρόσφατα νὰ ἐπανεκδίδονται ἀπὸ πολλὰς πηγὰς ἔργα τῆς πεζογραφίας μας συστηματικὰ σχολιασμένα καὶ παρουσιασμένα. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ σὲ αὐτὸν τὸν χῶρον εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ «Ἰδρύματος Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, μέσα ἀπὸ μιὰ προσπάθεια ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάσει (ὑπὸ τὴν γενικὴ ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Ἀπόστολου Σαχίνη) τὰ πιὸ σημαντικὰ ἔργα τῆς λογοτεχνίας μας σύμφωνα μὲ τὶς πρῶτες τοὺς ἐκδόσεις καὶ μέσα στὸν ἱστορικὸ τοὺς περίγυρο. Ἀξιόλογες ἐπίσης εἶναι οἱ ἀνάλογες σειρές: «Ἡ πεζογραφικὴ μας παράδοση» τῶν Ἑκδόσεων Νεφέλη (μὲ σύμβουλον ἐκδοσῆς τὸν ποιητὴ Μανόλη Ἀναγνωστάκη) καὶ «Ἀσυνήθιστες ἱστορίες» τῶν ἐκδόσεων Στιγμὴ (ἐπιλογὴ κειμένων-ἐπιμέλεια: Ἐ. Χ. Γονατᾶς). Οἱ ἐπανεκδόσεις αὐτές, σχολιασμένες ἢ ὄχι, συμβάλλουν στὴν ἀνακάλυψιν τῶν συγγραφέων καὶ ταυτόχρονα ὑποδεικνύουν τὸν ἀπεριόριστο σχεδὸν πλοῦτο τῶν εἰδῶν καὶ τῆς γλώσσας τῆς λογοτεχνίας μας. Τὸ ἀξιοπρόσεκτο μάλιστα σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς εἶναι ὅτι τὰ ἔργα ἐπανεκδίδονται σύμφωνα μὲ τὴν πρώτην τοὺς ἐκδοσιν, οὕτως ὥστε ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης νὰ σχηματίζει μιὰ πλήρη ἰδέαν γιὰ τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν στίξιν τοῦ ἴδιου τοῦ δημιουργοῦ. Ἐπιβάλλεται νὰ ἔχουμε κάθε συγγραφέα «ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ ἀτόφιο καὶ χωρὶς τὴν παρεμβολὴν τῆς ἰδιοσυγκρασίας τρίτων», σύμφωνα μὲ τὶς νοθεσίες τοῦ Γιώργου Σεφέρη γιὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Κάλβου⁹. Ἐπιπλέον, αὐτοῦ τοῦ εἶδους οἱ ἐπανεκδόσεις θὰ ἀποτελέσουν τὴν βάση—ἐφόσον δὲν ὑπάρχουν τὰ αὐτόγραφα τῶν λογοτεχνῶν—γιὰ ἀναγκαῖες κριτικὰς ἐκδόσεις μὲ τὰ ἀρμόδια κριτικὰ ὑπομνήματα.

Σὲ αὐτὸν τὸν χῶρον, ὅμως, πρέπει νὰ γίνουν πολλὰ ἀκόμη. Μιὰ βαθύτερη μελέτη τῆς πεζογραφίας καὶ τῆς ποίησός μας θὰ ἀποκάλυπτε ἰδιαίτερα σημαντι-

9. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμιες*. Δ' ἐκδοσιν. Πρῶτος τόμος (1936-1947). [Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης], Ἰκαρος, [Ἀθήνα 1981], σελ. 181.

κά ἔργα. Νὰ ὑποδείξουμε ἐδῶ τὸν σχεδὸν ἀνεξερευνήτο χῶρο τοῦ λαϊκοῦ μυθιστορήματος, ποὺ μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια γίνεται ἀντικείμενο κάποιας προσοχῆς καὶ ὁ ὁποῖος, πέρα ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε καλλιτεχνική του ἀξία, ἀποτελεῖ ἓνα βασικὸ κριτήριον γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ γούστου καὶ τῶν προτιμήσεων ὁλόκληρων ἐποχῶν καὶ κοινωνικῶν ομάδων.

Ἕνας ἄλλος χῶρος στὸν ὁποῖο θὰ ὑποστήριζα ὅτι πρέπει νὰ εἰδικευθεῖ ἡ σημερινὴ ἔρευνα εἶναι ἐκεῖνος τοῦ θεάτρου. Ἄν συμβουλευτοῦμε τίς μελέτες τοῦ Γιάννη Σιδέρη, τοῦ Νικολάου Λάσκαρη, ἢ τὴν τελευταία τοῦ Μήτσου Λυγίζου, γιὰ τὸ Νεοελληνικὸ Θέατρο¹⁰, θὰ δοῦμε ὅτι ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα ἕως καὶ σήμερα ἔχει γραφεῖ, τυπωθεῖ καὶ παρουσιαστεῖ στὴ σκηνὴ ἓνας ἀπίστευτα μεγάλος ἀριθμὸς θεατρικῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα, ἀνάλογα μὲ τίς ἱστορικὲς περιστάσεις καὶ τίς προτιμήσεις τοῦ κοινοῦ, ἀποτελοῦν ἀλάνθαστους δείκτες τῆς δεκτικότητος, τῆς ἐσωτερικῆς ὕψης καὶ τῶν φιλοδοξιῶν τοῦ λαοῦ μας. Ἰδιαίτερα σημαντικὰ ἔργα ἔχουν γραφεῖ μετὰ τὸ 1830, ὅταν ἡ σύσταση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους ἐπέβαλε τὴν ἐνοποίηση τῶν προσπαθειῶν σὲ ἓνα διοικητικὸ κέντρο, ὅπου συγκεντρώνεται ἡ καλλιτεχνικὴ ζωὴ τοῦ τόπου. Ἀλλωστε, πολλὲς σύγχρονες παραστάσεις ἔργων τῆς ἐποχῆς, ἰδίως ἀπὸ τὸν Σπύρο Εὐαγγελάτο, ἀπέδειξαν πόσο γόνιμα μποροῦν νὰ ἐπαναλειουργήσουν τὰ ἔργα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς μέσα στὸ σημερινὸ ἀπαιτητικὸ κοινό. Τέτοια ἔργα λοιπὸν χρειάζεται νὰ ξαναδημοσιευτοῦν σχολιασμένα ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τίς θεατρικὲς τοὺς προϋποθέσεις, ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι γραμμένα σὲ ἄτεχνη ἢ ἀκαλαίσθητη καθαρῶς. Ἡ μορφή τους μπορεῖ νὰ προσδῶσει εἰδικὲς ἐρμηνευτικὲς ἀξιῶσεις καὶ νὰ θεωρηθοῦν ὡς σημεῖα μιᾶς ἐποχῆς καὶ ἐνὸς πολιτισμοῦ. Εἶδαμε, ἄλλωστε, πρόσφατα συγκεντρωμένους τίς μελέτες τοῦ Βάλτερ Ποῦχνερ γιὰ τὸ νεοελληνικὸ θέατρο¹¹. Παρόμοιες ἐργασίες εἶναι δυνατόν νὰ λειτουργήσουν θετικὰ καὶ νὰ προκαλέσουν τὸ εὐρύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ περιεχόμενο, τὴν μορφή, τὴν γλῶσσα, τοῦ κοινοῦ στὸ ὁποῖο ἀπευθύνονταν, τῆς ἐπιτυχίας καὶ ἀπῆχησης ποὺ εἶχαν. Οἱ μελέτες αὐτὲς δὲν θὰ ἔχουν πλέον ἀπλῶς καὶ μόνο θεατρολογικὸ ἐνδιαφέρον· ἀντίθετα θὰ ἀφοροῦν πολιτιστικὲς τάσεις καὶ κοινωνικὲς νοοτροπίες, ἰδιαιτερότητες καὶ ἐκδηλώσεις ἐνὸς πολιτισμοῦ ποὺ τότε διαμόρφωνε τὴν φυσιογνωμία του.

10. Γιάννη Σιδέρη, *Ἱστορία τοῦ νέου ἐλληνικοῦ θεάτρου 1794-1944*. Τόμ. Α' (1794-1908). Ἰκαρος, [Ἀθήνα 1951]. Καὶ νέα ἔκδοση, ποὺ ἀποτελεῖ ἐμπλουτισμένη μορφή τῆς πρώτης: Μουσεῖο καὶ Κέντρο Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Θεάτρου, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 1990. — Νικολάου Ι. Λάσκαρη, *Ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου*, Τόμ. Α' - Β'. Ἐκδοτικὸς οἶκος Μ. Βασιλείου, Ἀθήναι 1938 - 1939. — Μήτσου Λυγίζου, *Τὸ νεοελληνικὸ πλῆι στὸ παγκόσμιο θέατρο*. Τόμ. Α' - Β'. Ἐκδόσεις Δωδῶνη, Ἀθήνα [1980].

11. Βάλτερ Ποῦχνερ, *Ἑλληνικὴ Θεατρολογία*. Δώδεκα μελετήματα. Ἀθήνα 1988 [Ἑταιρεία Θεάτρου Κρήτης, Κρητικὴ Βιβλιοθήκη, Τόμος Β'] καὶ εἰδικὰ τὸ μελῆμα α' Ὑπολογικὰ προβλήματα στὸ ἐλληνικὸ θέατρο τοῦ 20οῦ αἰῶνα» (σελ. 381-408).

Ἀκόμη, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν προλόγων νεοελληνικῶν μυθιστορημάτων, ποὺ ὁ γράφων εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρουσιάσει¹², ἐξαιρετικὰ χρήσιμη θὰ ἦταν μία συγκεντρωτικὴ ἔκδοση τῶν προλόγων τῶν θεατρικῶν ἔργων τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, ὅταν μάλιστα ἀρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς — ὅπως π.χ. ὁ πρόλογος τοῦ Δημητρίου Βερναρδάκη στὸ ἔργο του *Μαρία Δοξαπατρῆ* (1858), ἢ ὁ πρόλογος τοῦ Σπυρίδωνος Βασιλειάδη στὸ ἔργο του *Οἱ Καλλέργαι* (1868)—, ἀποτελοῦν σημαντικότερες θεωρητικὲς μελέτες καὶ ἱστορικὲς ἐπισκοπήσεις, οἱ ὁποῖες ἐπεκτείνονται σὲ ὅλα τὰ ποιητικὰ εἶδη καὶ συνεισφέρουν στὴν ἱστορικὴ μελέτῃ τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς κριτικῆς.

Παράλληλα, ἐπίσης, μὲ τὴν θεατρολογία, ὁ κλάδος τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς ἔχει πολλὰ νὰ ὠφεληθεῖ ἀπὸ τὴν λεπτομερειακὴ ἔρευνα τῶν ἔργων τῆς ἐποχῆς. Τονίζουμε ἐδῶ πόσο σημαντικὴ ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ διαμάχη γιὰ τὴν γραφόμενη φιλολογικὴ γλῶσσα καὶ πόσες συζητήσεις αὐτὴ πυροδότησε. Ἔργο κεντρικῆς σπουδαιότητος γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὑπῆρξαν λ.χ. τὰ ἀνώνυμα *Σούτσεια*¹³, ὅπου ὁ συντάκτης ἢ οἱ συντάκτες τοὺς ἀνασκευάζουν ἐξαντλητικὰ τὶς ἀρχαϊστικὲς γλωσσικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Παναγιώτῃ Σούτσου. Εἶναι ἴσως τὸ κυριότερο ἔργο κλασικιστικῆς κριτικῆς ποὺ γράφτηκε στὴ γλῶσσα μας, ὕστερα ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῖ καὶ τῶν συνεργατῶν τοῦ Λογίου Ἑρμῆ. Γιὰ τοῦτο, ἡ ἐπ'ἀνέκδοση τοῦ ἔργου *Τὰ Σούτσεια* καλύπτει ἓνα ὁλόκληρο χάσμα ἐποχῶν καὶ ἐρμηνεύει τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν ρομαντικὴ σχολὴ κριτικῆς στὴν μεταρομαντικὴ τοῦ Ροῖδη καὶ κατόπιν τοῦ Παλαμᾶ. Τὸ ἔργο λοιπὸν αὐτὸ περιμένει τὴν ἐκ νέου παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία του μέσα ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του γιὰ νὰ μπορέσει πλέον νὰ λειτουργήσει στὴ σύγχρονη ἐποχῇ.

Σὲ γενικότερο ἐπίπεδο, ἐπίσης, ἐξακολουθεῖ νὰ μὴν ὑπάρχει μιὰ συνολικὴ ἐπισκόπηση τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς. Οὐσιαστικά, ἄλλωστε, μόνο μιὰ παρόμοια προσπάθεια μποροῦμε νὰ μνημονεύσουμε: ἐκείνην τοῦ Ἀριστοῦ Καμπάνη¹⁴, ποὺ δὲν ἔχει πλέον παρὰ μόνο γραμματολογικὸ ἐνδιαφέρον. Εἰδικὰ μάλιστα γιὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε — περίοδο ποὺ σφύζει ἀπὸ θεωρητικὲς

12. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Πρόλογοι νεοελληνικῶν μυθιστορημάτων (1830-1930)*. Δεύτερη ἔκδοση ἐπαυξημένη. Ἐκδόσεις Δόμος, [Ἀθήνα 1984 (καὶ φωτοανατύπωση, μὲ βελτιώσεις: 1985)] (1974).

13. *Τὰ Σούτσεια*, ἦτοι ὁ κύριος Παναγιώτης Σούτσος ἐν γραμματικοῖς, ἐν φιλολόγοις, ἐν σχολάρχοις, ἐν μετριοῖς καὶ ἐν ποιηταῖς ἐξεταζόμενος. Ἐν Ἀθήναις, Τύποις καὶ ἀναλώμασι Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1853.

14. Ἀριστοῦ Καμπάνη, *Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Κριτικῆς*, Ἀθήνα 1935 [Παράρτημα «Νέας Ἑστίας»]. — Ἐνδιαφέρουσα, πλὴν σχετικὰ ἀποσπασματικὴ (ἀφοῦ προέρχεται ἀπὸ διαφορετικοὺς συντάκτες), εἶναι ἡ συλλογὴ κειμένων ὑπὸ τὸν τίτλο: *Ἡ κριτικὴ στὴ νεότερη Ἑλλάδα*. Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, Ἰδρυμα Σχολῆς Μωραΐτη, Ἀθήνα 1981 [Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας, 13].

συζητήσεις καὶ διαμάχες, ὅπως ἐκείνη τῶν Ζαμπελίου-Πολυλά, ἢ κατόπιν ἐκείνη τῶν Ἀποστολάκη-Βάρναλη—, μιὰ παρόμοια ἱστορία θὰ ἐντόπιζε τὸ στίγμα καὶ τὴν ὑφὴ τάσεων καὶ πεποιθήσεων ποὺ κατευθύνουν ἢ παραποιοῦν τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ νεοελληνικοῦ λόγου. Ἡ ἐπισήμανση αὐτῆς τῆς ἑλλειψῆς ἔχει πρωτεύουσα θέση καὶ ἡ πλήρωση τοῦ κενοῦ προβάλλει ἐπιτακτικῇ, καθὼς ἡ κριτικὴ τῶν χρόνων ποὺ ἀκολούθησαν ὡς τὶς μέρες μας ἐξακολουθεῖ σὲ μεγάλον βαθμὸ νὰ σχολιάζει ἢ νὰ παρερμηνεύει τὰ βασικὰ αὐτὰ ἔργα.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλα πολλὰ παρόμοια ἔργα, ἡ ὁλόκληρα περιοδικὰ, ὅπως ἡ *Πανδώρα*, ποὺ τόσο ἀποτελεσματικὰ καὶ πληρέστατα τὴν παρουσίασε ὁ Ἀπόστολος Σαχίνης¹⁵, θὰ πρέπει νὰ ἐπανεκδοθοῦν, οὕτως ὥστε ἡ μεταβατικὴ ἐποχὴ ὡς τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Ψυχάρη νὰ παρουσιασθεῖ ἀνάγλυφῃ στὰ μάτια μας. Παράλληλα, ἐπεὶδὴ ἐκείνη ἡ μεταβατικὴ καὶ ἀντιφατικὴ ἐποχὴ παρουσιάζεται σὰν ἓνα πολύχρωμο μωσαϊκὸ διαφορετικῶν τάσεων, ἔχει μεγάλη σημασία νὰ μελετήσουμε τὴν ὑφὴ τῆς ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτοῦ ποὺ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ὀνόμασε («λειτουργία τῶν ἐπιδράσεων»). Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψιν αὕτη («ἡ ἐπίδραση, κανονικά, δὲν εἶναι κάτι ποὺ τὸ δέχεται παθητικὰ, ποὺ τὸ ὑφίσταται, ὁ λόγιος ἢ τὸ ὁποιοδήποτε συλλογικὸ σῶμα: εἶναι ὀφειλόμενη σὲ αἷτια πολλαπλά, μία ἐπιλογὴ ἀνάμεσα σὲ διάφορες προσφερόμενες δυνατότητες, μία ἐνέργεια ἢ ὁποία ἔρχεται νὰ καταδείξει βαθιὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ἐνυπάρχουν στὸν ὀργανισμὸ ἐκεῖνον ποὺ τὴν ὑφίσταται»)¹⁶. Ἔτσι, ἡ ἐποχὴ ἐκείνη πρέπει νὰ μελετηθεῖ ὡς πρὸς τὶς ἐπιλογὰς ποὺ ἔκανε, νὰ προτιμῇσιν λόγου χάριν τὸν Λαμαρτίνο καὶ τὸν Μπαύρον ἀπὸ τὸν Κάρολο Μπωντλαίρ καὶ τὸν Λεοπάρντι· ἔτσι θὰ καταδειχθοῦν οἱ δυνατότητες ἀπορρόφησης τέτοιων ἔργων, ὅπως ἐνυπῆρχαν στὴν ἴδια τὴν δομὴ τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας, καὶ παράλληλα θὰ ἀποκαλυφθεῖ εὐκρινέστερα ἡ ἰδιοτυπία καὶ ἡ πολυμέρεια κάθε ἐθνικῆς λογοτεχνίας. Τέλος, θὰ ἀποτυπωθεῖ μὲ σαφήνεια τὸ ὑπέδαφος τῶν ἀτομικῶν τάσεων καὶ τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν μιᾶς τόσο ποικιλόμορφης ἐποχῆς ποὺ προετοίμασε τὸ κίνημα τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ παράλληλα διαμόρφωσε τὴν κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὴ κοσμοθεωρίαν καὶ νοοτροπίαν τῆς χώρας μας.

Ἄν αὐτὰ τὰ σημεῖα ἀποτελοῦν πλεόν ὑποχρεώσεις τῆς φιλολογικῆς μας κριτικῆς, δὲν θὰ πρέπει νὰ παραγνωρισθεῖ καὶ ἡ μετέπειτα ἀξιοποίησή τους γιὰ ἔρμηνευτικούς λόγους. Εἶπαμε προηγουμένως ὅτι στὸ θέμα ποὺ θὰ πρέπει νὰ δοθεῖ εἰδικὴ προσοχὴ εἶναι νὰ διαγραφοῦν οἱ κοινοὶ ἄξονες ποὺ συνδέουν τὴν δημιουργικὴ προσπάθεια τοῦ ἀναγεννώμενου ἔθνους μὲ τὴν προγενέστερη δημιουργία καὶ εἰδικὰ ἐκείνην τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου. Κεντρικὴ μορ-

15. Ἀπόστολος Σαχίνης, *Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς «Πανδώρας» καὶ τῶν παλιῶν περιοδικῶν*, Ἀθήνα 1964.

16. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἑλληνοῖταλικοὶ δεσμοὶ στὰ χρόνια τῆς Παλιγγενεσίας καὶ τοῦ Φιλελληνισμοῦ», *Ἐκρηβόλος*, τεύχ. 16-17 (Φθινόπωρο 1987), σελ. 1807.

φή σὲ αὐτὴν τὴν προσέγγιση θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς. Ὁ πατέρας τοῦ «φωτισμοῦ τοῦ γένους» εἶναι ὁ φιλόλογος, ὁ μελετητής, ὁ ἐκδότης, ὁ κριτικὸς ποὺ πρῶτος ἔθιξε σημαντικότερα προβλήματα τῆς κριτικῆς ὡς ἰδιαίτερης τέχνης. Τὴν παράδοσή του συνεχίζουν πολλοὶ στοχαστὲς τοῦ ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ Κράτους, ἡ ὁποία τελικὰ καταλήγει στὴν ριζοσπαστικὴ τομὴ τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ. Οἱ συγγένειες καὶ οἱ ὁμοιότητες τῶν δύο συγγραφέων δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς ἐπισημανθεῖ. Ὁ Κοραΐς καὶ ὁ Παλαμᾶς ὡς κεντρικὲς μορφὲς ἐνὸς ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς νεοελληνικῆς σκέψης συναιροῦν στὸ ἔργο τους δύο διαφορετικὸς πολιτιστικὸς ὁρίζοντες· γιὰ τοῦτο θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν ὡς πρὸς τί μεταμόρφωσαν τὴν προϋπάρχουσα παράδοση κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν δικῶν τους αἰτημάτων. Τέτοιου εἶδους συγκριτικὴ ἐργασία θὰ γεφύρωνε πολλὰ κενὰ καὶ πολλὰς ἀσάφειες ποὺ προκύπτουν κατὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς τους.

Ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά, παράλληλα, χρειάζεται νὰ ὑπογραμμιστοῦν οἱ τάσεις τῆς κριτικῆς καὶ τῆς λογοτεχνίας ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ καὶ διαφοροποιοῦνται ριζικὰ κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1920 καί, κυρίως, κατὰ τὴν δεκαετία τοῦ 1930. Οἱ σχέσεις τῶν μεταγενεστέρων μὲ τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ τῆς Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ δὲν διακόπτονται ξαφνικά, οὔτε ἡ προσφορά του σβύνει ἀπότομα μὲ τὴν γενιὰ τοῦ '30. Οἱ σχέσεις αὐτές, λοιπόν, εἶναι τὸ δεῦτερο σημεῖο τὸ ὁποῖο θὰ φανερώσει τὸ κατὰ πόσο ἡ πρώτη ἑκατονταετία ἐλεύθερης ζωῆς κατόρθωσε νὰ θεμελιώσῃ μιὰ στέρεη πνευματικὴ κίνηση μὲ βαθειὰς ρίζες στὸ παρελθὸν καὶ θετικὲς προοπτικὲς γιὰ τὸ μέλλον. Λόγου χάρι, ἔχουν ἐπισημανθεῖ πολλὲς φορὲς οἱ σχέσεις τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὴν λογοτεχνικὴ κριτικὴ τοῦ Γιώργου Σεφέρη¹⁷. Τί σημαίνει ὅμως αὐτό, τί προϋποθέτει καὶ πῶς καθοδήγησε λανθανόντως τὶς ἐξελίξεις — εἶναι ἓνα θέμα ποὺ ἕως σήμερα δὲν ἔχει ἐξετασθεῖ ἐπαρκῶς. Ἔτσι, πολλὲς συμβολὲς στὸν χῶρό αὐτό, κυρίως μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμο, παραμένουν κυριολεκτικὰ μετέωρες καὶ ἐντελῶς ἀκατανόητες σὲ σχέση μὲ παράλληλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μιὰ ἐπανεκτίμηση τῶν σχέσεων τοῦ Παλαμᾶ μὲ μεταγενέστερους δημιουργοὺς εἶναι ἓνα ἐθνικὸ αἶτημα ποὺ δὲν ἀφορᾷ μόνο τὴν προσωπικότητά του. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ κλείνει τὴν ἑκατονταετία αὐτὴ [δηλαδή ὁ Παλαμᾶς] εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος προοιωνίζεται τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ ἐπόμενου πολιτιστικοῦ χώρου ποὺ ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν γενιὰ τοῦ 1930. Σὲ αὐτὸ τὸ μέτρο θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε καὶ πάλι τὴν ἀνάγκη συστηματικῆς παρουσίας καθενὸς χωριστὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του, παρουσίας ποὺ εἶναι πιθανὸ νὰ συντε-

17. Δειγματοληπτικὰ βλ. passim τοῦ τόμου *Γιὰ τὸν Σεφέρη. Τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὰ τριάντα χρόνια τῆς «Στροφῆς»*, Ἀθήνα 1961, καὶ Κωστῆ Παλαμᾶ, *Διονύσιος Σολωμός*. Ἐπιμέλεια: Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμῆς. Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς Ε.Π.Ε., Ἀθήνα 1970 [Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ΣΠ 9], σελ. 6, σημ. 1.

λέσει στὴν ἐπανεκτίμηση τῆς συνολικῆς εἰκόνας τῆς λογοτεχνικῆς μας ἐξέλιξης¹⁸.

Περαίνοντας θὰ θέλαμε νὰ τόνισουμε ὅτι τὰ βασικά γνωρίσματα τῆς ἐποχῆς ποὺ μελετᾶμε συνιστοῦν μιὰν εὐρύτατη ποικιλία σύνθετων προβλημάτων, τόσο ὡς πρὸς τὶς ἐπιδράσεις τους ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ τους ὕφη.

Ἡ ἐπισήμανση ὀρισμένων ἀξόνων ποὺ τὰ συνδέουν καὶ τὰ προεκτείνουν, θὰ διευκολύνει τὸν μελλοντικὸ μελετητὴ καὶ κριτικὸ νὰ ἀποκτήσει μιὰ πλήρη ἀντίληψη τῆς ἐξέλιξης ποὺ σημειώθηκε καὶ τῆς ἐσωτερικῆς της συνοχῆς. Καὶ γιὰ νὰ μπορέσει ἡ ἀντίληψη αὐτὴ νὰ ἀποκτήσει περισσότερη πληρότητα καὶ πλάτος, θὰ πρέπει νὰ ἐδραιωθεῖ σὲ ἀπαραίτητες ἐργασίες ὑποβάθρου φιλολογικῆς ὕψης, ἐργασίες ποὺ θὰ ἀποκαλύψουν, θὰ διαφωτίσουν καὶ θὰ ἀποκαταστήσουν ἓνα σχεδὸν ξεχασμένο παρελθόν. Βρισκόμαστε ἀκόμα στὴν ἀρχὴ μιᾶς διαδικασίας ποὺ τώρα μόλις ἀρχίζει νὰ ἀποκρυσταλλώνει τὸ βασικὸ της σχῆμα καὶ νὰ συνειδητοποιεῖ τὴν ἀποστολὴ της.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἄνθηση τῶν τελευταίων δεκαετιῶν, οἱ φιλολογικὲς σπουδὲς ἐπιχειροῦν, μέσα ἀπὸ τὸ καινούργιο ὕλικὸ ποὺ συσσωρεύσαν, νὰ ἐπαναδιαρθρώσουν τὶς μεθόδους τους μὲ ἀπώτερον στόχο νὰ τοποθετηθοῦν ἐκ νέου μέσα στὴν κυκλοφορίᾳ τῶν ἰδεῶν μιᾶς ἐποχῆς ποὺ ἀλλάζει. Ἐπιχειροῦν μὲ ἄλλα λόγια νὰ καταδείξουν τὴν θετικὴ τους συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς λογοτεχνικῆς ἐκφρασης τοῦ καιροῦ μας καὶ ταυτόχρονα νὰ ξαναθέσουν ὀρισμένα προβλήματα ποὺ παρέμειναν ἀδιευκρίνιστα ἢ ἀνεπαρκῶς ἀναλυμένα. Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς χρησιμότητος τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς εἶναι πιά παρελθόν· γιὰτὶ ἡ χρησιμότης ἐνὸς πεδίου γνώσης ὀρίζεται καὶ κρίνεται τόσο ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴν προβληματικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει. Ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ, εἴτε εἰδικευμένη σὲ αὐτὴν τὴν ἑκατονταετία εἴτε ὄχι, ἔχει ἤδη καλύψει τὸ κενὸ ποὺ τὴν χώριζε ἀπὸ τὴν λογοτεχνικὴ κριτικὴ καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἔχει περάσει στὴν πρωτοπορίᾳ τῶν ἀναζητήσεων καὶ τῶν προσδοκιῶν. Ἐχει ἀποκτήσει τὴν ἀπαιτούμενη εὐρύτητα ὕλικου καὶ μεθόδων καὶ ἔχει ὑπερβεῖ τὸν ἀποκλειστικὰ δικό της χῶρο. Παράλληλα, πολλὰ γνωστικὰ πεδία ἔχουν δανειστεῖ ἀπὸ αὐτὴν ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιχειρηματολογίας καὶ τῶν συμπερασμάτων τους γιὰ νὰ προσανατολιστοῦν μέσα στὸν ἀπέραντο χῶρο τῆς λογοτεχνίας. Φυσικά, τὸ μέλλον προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν

18. Σὲ προηγούμενη ἐργασία μου («Κωστῆς Παλαμᾶς - Τρεῖς σταθμοὶ τῆς μεταθανάτιας παρουσίας του: 1943, 1973, 1983», στὸ βιβλίο: Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Νεοελληνικά. Μελέτες καὶ ἄρθρα*, τόμ. Β', Ἐκδόσεις «Γνώση», Ἀθῆνα 1984, σελ. 129-169) εἶχα κάνει ὀρισμένες σχετικὲς προτάσεις (βλ. ἰδίως σελ. 154-156 = *Ἐκρηβόλος*, τεύχ. 14 [Κωστῆς Παλαμᾶς, *Ἐνα ἀφιέρωμα*], Ἀνοιξὴ 1986, σελ. 1354-1356 = *Ἐπίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. 27, Ἀθῆνα 1987, σελ. 358-360).

συγκεκριμένη δράση τῶν ἀνθρώπων· καὶ ἀπομένει νὰ δραστηριοποιηθοῦμε ἐντατικότερα, ὥστε ἡ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη νὰ ἐμπλουτιστεῖ καὶ νὰ διευρυθεῖ. Ὁ μεγάλος χῶρος τῶν ἐρευνῶν τῆς ἀνοίγεται μπροστά μας καὶ πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ θάρρος νὰ τολμήσουμε. Ἐμεῖς ἐδῶ ἐπιχειρήσαμε ἀπλῶς νὰ σκιαγραφήσουμε ὀρισμένες ἀνάγκες· τὸ μέλλον θὰ δείξει τί ἀπὸ ὅλα αὐτὰ θὰ καρποφορήσει.